

*І.В. Пеша,
канд. пед. наук*

*Irina V. Pesh,
Ph.D. in Pedagogics*

ПРИЧИНИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА ТА РОЗВИТОК СІМЕЙНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Abstract. The article deals with the analysis of main causes which, according to the population of Ukraine, provoke the spread of social orphanage. The author defines the factors contributing to the development of family ways of upbringing orphan children and children devoid of parental care in the country. The development of the system of national adoption is defined as the priority-driven direction of state policy concerning the protection of orphan children, which, in its turn, demands the rise of social meaning of taking an orphan child into care by the family in the society.

Останнім часом в Україні спостерігається загальне поширення такого явища, як соціальне сирітство, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання своїх обов'язків щодо неповнолітньої дитини. Серед основних його причин, таких як асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму та наркоманії, з'явилися і нові, характерні для трансформаційних процесів у суспільстві, а саме: безробіття, економічна нестабільність, зростання злочинності, бідність.

Проблемам сирітства, причинам поширення соціального сирітства та соціальним наслідкам позбавлення дітей батьківської опіки присвячені праці ряду українських та російських науковців: С.А. Воскобойнікової, Б.С. Кобзаря, А.А. Ліханова, Н.Ф. Міщенко, А.М. Нечаєвої, Є.М. Рибінського, В.С. Яковенка.

Поряд з визначенням основних причин та наслідків соціального сирітства, науковці наголошують на необхідності сімейного виховання як оптимальної умови гармонійного розвитку дитини. Видатні педагоги-гуманісти – Г. Гмайнер, П.Ф. Лесгафт, О.С. Макаренко, Й.Г. Песталоцці, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський – доводили, що сім'я є один із найважливіших інститутів соціалізації дитини, персональним навколишнім середовищем її розвитку. Саме в сім'ї беруть початок світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтири дитини, тобто усі ті якості, які згодом становитимуть її сутність як людини.

При вирішенні питання щодо подальшої долі дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштування в сім'ю має пріоритетне значення. Історично в Україні склалися дві форми влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ю: усиновлення та встановлення над нею опіки (піклування).

Останнім часом набувають розвитку нові соціальні інститути сімейного виховання дітей-сиріт – прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу.

Передумови активного розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачені Законом України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”. Основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, законодавчо визначено пріоритетність сімейного влаштування дитини, яка залишилася без піклування батьків (ст. 3). Цим же законом пріоритетними формами влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування і потребує термінового влаштування, визначено усиновлення, оформлення опіки (піклування), влаштування у прийомну сім'ю, до дитячого будинку сімейного типу.

Впровадження у життя положень Закону „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” потребує реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це, в першу чергу, передбачає формування на рівні суспільства розуміння необхідності забезпечення дітей сімейним вихованням, піднесення значущості національного усиновлення, зацікавленості представників місцевої влади у розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Розробка подальших напрямів соціальної політики держави стосовно захисту прав дітей, які залишилися без батьківської опіки, потребує ґрунтовного вивчення та узагальнення причин, які провокують соціальне сирітство, а також практики влаштування таких дітей у сім'ї громадян України. Розгляду саме цих положень присвячена дана стаття *“Причини соціального сирітства та розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт в умовах трансформації українського суспільства”*. Матеріали базуються на результатах соціологічного дослідження, проведеного в березні 2004 р. (в межах моніторингового опитування УІСД/ЦСМ “Ваша думка: березень 2004 р.”). Опитування проведено у 27 територіально-адміністративних одиницях України: у 24 областях, Автономній Республіці Крим, у м. Києві та м. Севастополі. Всього опитано 2021 респондента віком від 18 років і старше.

На думку громадян України, найбільш суттєві причини, що провокують зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в першу чергу пов'язані з внутрішньосімейними процесами (див. рис. 1), а саме: зростання рівня алкоголізації населення України (58%), низький рівень матеріального забезпечення сімей з дітьми (56%), безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків стосовно дітей (56%), зловживання батьками наркотичними засобами (52%). Перелічені причини тісно пов'язані між собою, і, як правило, в кризових сім'ях спостерігається кілька факторів ризику виходу дитини з сім'ї. (Зрозуміло, що вищезазначені причини прямо чи опосередковано пов'язані із загальним станом справ у суспільстві.)

Щодо державної політики підтримки сімей з дітьми, то її незадовільний рівень, відсутність дієвих програм роботи і, як наслідок, зростання соціального

сирітства відзначають 45% опитаних громадян. Ще одним фактором відмови батьків від виховання власних дітей називається зниження рівня моральності населення України, ослаблення сімейних устоїв (38%).

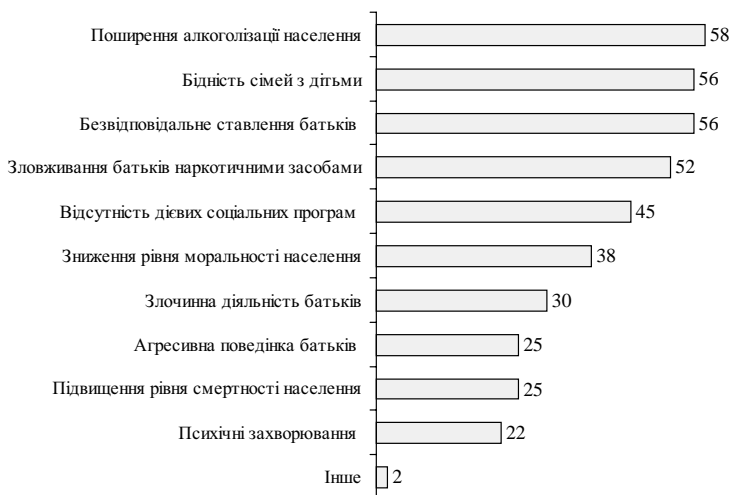

Рис. 1. Найбільш суттєві причини поширення соціального сирітства в Україні, % (респондент міг назвати усі варіанти відповідей)

Третина респондентів причиною поширення соціального сирітства визначає злочинну діяльність батьків, залучення дітей до кримінальних та протиправних дій. Засудження батьків, перебування їх у місцях позбавлення волі призводить до того, що дитина потребує влаштування, стає сиротою при живих батьках. Також фактором ризику позбавлення дитини піклування батьків кожен четвертий респондент визначає агресивну поведінку батьків, брутальне та жорстоке поводження з дітьми, що становить загрозу дитячому життю і здоров'ю (25%), збільшення рівня смертності населення (25%), психічні захворювання (22%).

Розгляд факторів, що впливають на поширення соціального сирітства, дозволяє згрупувати їх у дві категорії: внутрішньосімейні та загальнодержавні. До внутрішньосімейних можна віднести такі: безвідповідальне ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, вживання батьками алкоголю, наркотичних засобів, злочинна діяльність та агресивна поведінка батьків. До причин, що мають загальнодержавний характер, можна віднести: бідність сімей, які виховують неповнолітніх дітей, відсутність дієвих соціальних програм підтримки сімей з дітьми, зниження морального рівня населення країни, підвищення рівня смертності та психічної захворюваності населення.

Такий розподіл є умовним, проте дозволяє більш чітко окреслити напрями профілактичної роботи щодо попередження соціального сирітства. Перший напрям — державна соціальна політика, спрямована на формування сімейних

цінностей як першочергових засад розвитку нашого суспільства, визнання значимості материнства і батьківства не лише на декларативному рівні, а як першочергової цінності суспільного устрою. Другий – упровадження соціальних програм підтримки сімей з дітьми, розробка механізмів формування матеріальної підтримки сімей при народженні й вихованні дитини (субсидії у зв'язку з народженням дітей, соціальні пільги батькам по догляду за дітьми). Третій – безпосередня робота з сім'ями, в яких батьки належним чином не виконують своїх обов'язків, існує загроза “виходу” дітей із сім'ї.

Мабуть, з огляду на національні традиції українського народу у ставленні до родинних стосунків, саме перший з вищезазначених напрямів діяльності має стати пріоритетним і рушійним не лише у вирішенні проблеми соціального сирітства, а й державної сімейної політики в цілому.

Цікавим є визначення рівня інформованості населення щодо проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Частина населення (22%) не володіє такою інформацією, дві третини опитаних (63%) мають певну уяву з передач телебачення, радіо, періодичних видань, 14% цілком обізнані, оскільки спілкуються з такими дітьми (див. рис. 2).

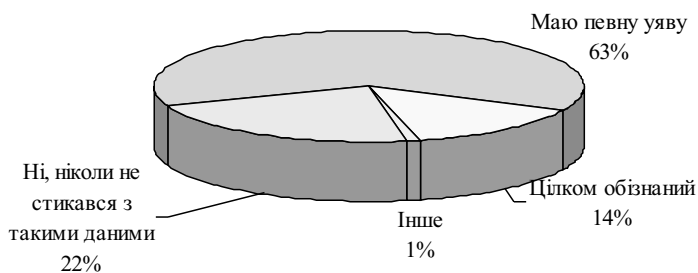

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання: “Наскільки Ви обізнані щодо проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування?”, %

Одним із питань, що були розглянуті в ході опитування, була оцінка ставлення населення до дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вихованців інтернатних закладів та дітей, які потребують термінового влаштування, безпритульних дітей. Таких дітей можна розглядати як потенційних кандидатів на влаштування у сім'ї громадян.

Переважна більшість громадян ставиться зі співчуттям до дітей, які виховуються в інтернатних закладах – 94% серед тих, хто оцінив своє ставлення до таких дітей як “співчуваю, але нічим не можу допомогти” та “співчуваю і допомагаю чим можу”.

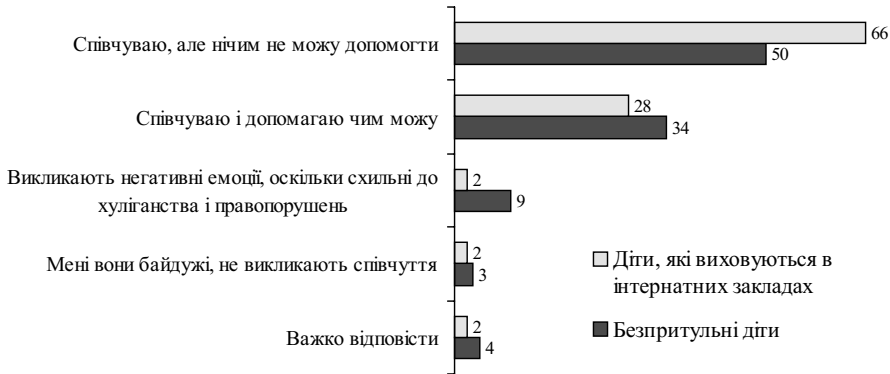

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання: “Яке з наведених тверджень найкращим чином відображає Ваше ставлення до дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування і виховуються в інтернатних закладах, та безпритульних дітей?” (відсоток від загальної кількості респондентів)

Трохи менший відсоток тих, хто таким чином ставиться до безпритульних дітей, – відповідно 84%. Це пов’язано з тим, що так звані “діти вулиці” в кожного десятого викликають негативні емоції, пов’язані з асоціальною поведінкою таких дітей – схильністю до правопорушень і хуліганства.

Поряд із тим співчутливе ставлення до дітей, позбавлених батьківського піклування, можна розглядати з двох позицій – надання дієвої допомоги вихованцям інтернатних закладів, що засвідчує 28% опитаних, та пасивна жалість без практичних кроків до підтримки таких дітей: “співчуваю, але нічим не можу допомогти” – 66%. Порівняно з оцінкою ставлення до безпритульних дітей показник практичної допомоги їм трохи більший – 34%, що пояснюється тим, що такі діти весь час перебувають на вулиці, жебрацтво є формою їхнього виживання.

Проте надання підтримки вихованцям інтернатних закладів та безпритульним дітям не є вирішенням проблеми. Повноцінний розвиток та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, може бути забезпечений при влаштуванні дитини в сім’ю. Респондентам було запропоновано визначити мотиви, якими, на їхню думку, керуються люди, які приймають на виховання в родину дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (див. рис. 4). Майже половина опитаних рушійною силою такого вчинку визначила прояв альтруїзму (48%) – гуманізм, бажання допомогти таким дітям, відповідальність за них, милосердя, співчуття, шляхетність, прояв турботи про незахищену дитину тощо.

Четверта частина (27%) називає більш прагматичні міркування. На їхню думку, беруть на виховання дітей-сиріт ті люди, які не мають власних дітей, а повноцінною вважають родину саме з дітьми, бажають відчути радість материнства, боятися на старості залишитися самим тощо. Ці мотиви, як правило, при-

водять до усиновлення дитини і є цілком природними, оскільки, вирішуючи на перший погляд власні проблеми, дорослі забезпечують цілком визначене майбутнє дитини, приймають її на правах рідної.

Проте 7% респондентів не вірять у можливість гуманних проявів стосовно чужої дитини і вбачають у влаштуванні її на виховання в сім'ю суто корисливі мотиви: безкоштовна робоча сила, експлуатація дитини, отримання пільг від держави, додаткової соціальної допомоги, матеріальної вигоди, бажання жити за рахунок дитини.

4% респондентів не змогли виділити якісь конкретні причини, що сприяють тому, що людина бере на виховання дитину, позбавлену батьківського піклування, – в кожному конкретному випадку, для кожної конкретної життєвої ситуації вони різні – від душевних до меркантильних, і це питання є особистим для кожної людини. Ще менше тих (2%), хто вважає такий вчинок виявом надбожності, бажанням діяти за християнськими заповідями, врятувати душу дитини.

Рис. 4. Мотиви, якими керуються люди, коли беруть у сім'ю дітей-сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування, %

Кожен десятий респондент (11%) не зміг відповісти на це запитання через те, що або не замислювався над такими проблемами, або ж вважає себе некомпетентним з цього приводу.

Аналіз перерахованих мотивацій влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ї громадян дозволяє виділити два основних фактори, які впливають на прийняття такого рішення. У першу чергу – це прояв гуманізму, бажання допомогти дитині, по-друге – єдина можливість родини мати дітей.

Проте перелічені мотиви можна розглядати як теоретичні передумови прийняття рішення про влаштування на виховання в сім'ю дитини-сироти або дити-

ни, позбавленої батьківського піклування. На практиці розглядали у власній сім'ї таку можливість 7% опитаних (позитивна відповідь на запитання “Чи коли-небудь обговорювалася у Вашій сім'ї можливість прийняти на виховання дитину, яка залишилася без батьківського піклування?”). І знов-таки більше третини причиною такого обговорення називають жалість до покинутої дитини, бажання допомогти (38% серед тих, хто розглядав у сім'ї можливість влаштування дитини-сироти).

Стимулом такого обговорення 15% називають різні життєві обставини – батько врятував дитину в Афганістані, знайомство з сім'єю, яка виховує дитину-сироту, дівчина народила дитину та залишила в лікарні, життєва історія конкретної дитини, сподобалася дитина із інтернату, хотілося більше дітей. Також причиною названо безпліддя, в сім'ї немає рідних дітей – 14% серед тих, хто розглядав у сім'ї можливість влаштування дитини-сироти.

На відміну від загального масиву, фактором, що спровокував обговорення в родині можливості прийому на виховання дитини-сироти, названо соціальний чинник – загострення проблеми соціального сирітства, збільшення кількості дітей-сиріт, інформація з цієї проблеми в газетах, перегляд телепередач, бажання виховати сумлінних громадян нашого суспільства (14%). А також проблеми в сім'ях родичів – смерть, хвороба або асоціальна поведінка батьків (10%).

Проте обговорення можливості прийняття на виховання дитини, позбавленої батьківського піклування, не означає, що таке рішення було втілено в життя. Це засвідчує різниця між часткою тих, хто розглядав таку можливість (7%), та кількістю сімей, які виховують (або виховували) дітей-сиріт (1%).

Щодо виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ях громадян України, то історично визначеними й усталеними формами такого влаштування є усиновлення та оформлення опіки (піклування). Відносно новими соціальними інститутами сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

Аналіз рівня поінформованості респондентів стосовно різних форм оформлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю визначає цікаву закономірність (див. рис. 5). На запитання “Чи знаєте Ви сім'ї, які виховують дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування?” третина опитаних (35%) дали позитивну відповідь щодо сімей усиновителів. Щодо опікунських сімей, то частка тих, хто знає такі родини, становить 23%, відповідно прийомних сімей – 14%, дитячих будинків сімейного типу – 7%.

Найвищий рівень обізнаності населення щодо сімей усиновителів не відповідає дійсності, оскільки кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, над якими оформлюється опіка (піклування), в кілька разів перевищує кількість усиновлених дітей. За даними державної статистики за 2003 р., кількість дітей, узятих під опіку, становить 14 тис. осіб, а кількість усиновлених українськими громадянами – 4,1 тис. Також слід враховувати бажання батьків зберегти таємницю усиновлення.

Пояснити показники опитування можливо таким чином, що громадянами, які не стикаються з проблемами дітей-сиріт, часто факт влаштування в сім'ю

чужої дитини сприймається як усиновлення без визначення юридичних аспектів оформлення такого проживання.

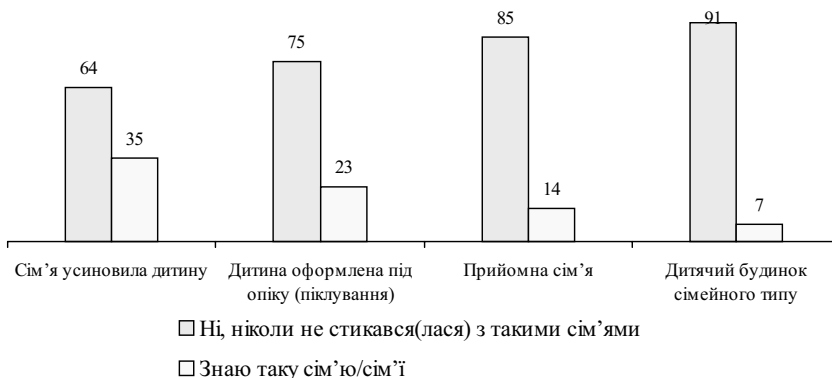

Рис. 5. Відповідь на запитання: “Чи знаєте Ви сім’ї, які виховують дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування?”, %

Щодо тих сімей, які безпосередньо виховують (або виховували) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, то із загалу опитаних (2021 особа) їх частка становила статистично не значиму кількість – 1%. Так, виховують (виховували) усиновлену дитину 9 осіб, під опікою (піклуванням) – 10 осіб, на умовах прийомної сім’ї – 1, у дитячому будинку сімейного типу – 2.

Одне із запитань, стосовно якого було запропоновано визначитися респондентам, стосувалося того, якою мірою на сьогодні вони оцінюють для себе можливість взяти на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, та перелічити, за яких умов це можливо. Попередньо респонденти були ознайомлені щодо особливостей різних форм сімейного влаштування таких дітей. З усіх опитаних менше половини змогли визначитися з цього питання, причому 15% категорично відповіли, що ні за яких обставин не підуть на такий крок, 8% не змогли дати конкретну відповідь, оскільки ніколи не замислювалися над такою можливістю.

Таблиця 1
Розподіл відповідей на запитання: “Наскільки Ви вважаєте можливим взяти на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування?”*, %

Ні за яких обставин	15
Так, могли б усиновити, за умови	14
Так, могли б узяти під опіку, за умови	7
Так, могли б оформити прийомну сім'ю, за умови	3
Так, могли б створити дитячий будинок сімейного типу	3
Ніколи не замислювалися над такою можливістю	8

* Респондент міг назвати кілька варіантів відповіді.

При переліку умов, за яких громадяни вважають можливим розглядати питання влаштування на виховання дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, однією із суттєвих називається державна підтримка такої діяльності – гарантія матеріальної підтримки родини. Ця вимога цілком співзвучна з факторами, що, на думку респондентів, мають сприяти розвитку сімейних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні (див. рис. 6).

Що ж, на думку респондентів, має стимулювати зацікавленість громадян України до прийому на виховання в сім'ї дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування? Дві третини таким стимулом визначають підвищення рівня матеріального забезпечення громадян (62%), що є цілком слушним, враховуючи той факт, що однією з основних причин поширення соціального сирітства в Україні називається бідність сімей з дітьми. 40% вважають за необхідне підвищення соціальної значимості прийняття дитини-сироти в сім'ю на виховання, оскільки такий вчинок не завжди сприймається як належне, не отримує розуміння і підтримки з боку оточення родини та спеціалістів, які займаються влаштуванням дітей. Проте поряд із моральними стимулами визначається необхідність матеріальної підтримки таких сімей, забезпечення достатнього рівня оплати такої діяльності (38%), що безпосередньо пов'язано з низьким матеріальним забезпеченням громадян, неможливістю утримувати дитину-вихованця за власні кошти.

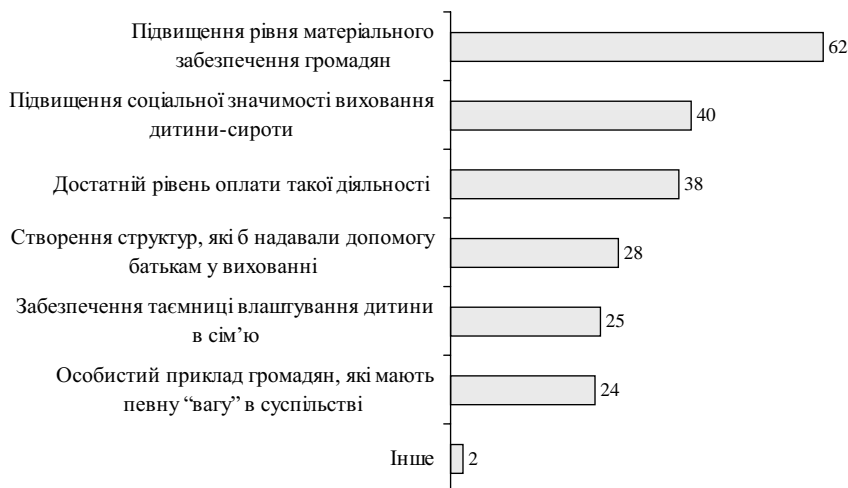

Рис. 6. Розподіл відповідь на запитання: "Що, на Вашу думку, має підвищити зацікавленість громадян України до прийому на виховання в сім'ю дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування?", % (респондент міг дати всі слушні варіанти відповіді)

Одним із напрямів державної підтримки сімей, що беруть на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, має стати створення і забезпечення кваліфікованими спеціалістами структур, які б надавали психологічну та педагогічну допомогу батькам у вихованні таких дітей (28%). Четверта частина опитаних (25%) вважає за необхідне забезпечення таємниці влаштування дитини в сім'ю, що суперечить аргументації стосовно необхідності підвищення соціальної значимості таких вчинків. Дієвим інструментом підвищення соціальної значимості прийому на виховання дітей 24% опитаних вважають особистий приклад громадян, які мають певну "вагу" в українському суспільстві, – представники уряду, відомі політики, спортсмени, естрадні співаки тощо.

Опитування громадян України, проведене в ході дослідження, дозволяє зробити висновок про те, що сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, цілком позитивно сприймаються громадою. Розвиток та підтримку в першу чергу має отримати усиновлення як найбільш сприятлива форма з точки зору забезпечення життєвих інтересів дитини. Рухливим стимулом прийому на виховання в сім'ю дитини-сироти є бажання дорослих допомогти дитині, гуманістичні засади. Подальший розвиток сімейного влаштування дітей-сиріт в Україні стримується низьким рівнем матеріального забезпечення українських сімей і потребує підвищення соціальної значимості такого вчинку в суспільстві та практичної матеріальної підтримки сімей незалежно від форми влаштування дітей.

-
1. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, І.В. Пеша та ін. – К.: Студцентр, 1998. – 120 с.
 2. Державна доповідь "Про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 року): Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування". – Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – 138 с.
 3. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Зб. метод. матеріалів / Г.М. Бевз, А.Й. Капська, Н.М. Комарова та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 188 с.
 4. Питання формування ефективності родинних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування / Н.М. Комарова, Л.М. Мельничук, І.В. Пеша та ін. – К.: ДІПСМ, 2004. – 128 с.